

ELŻBIETA RASZEJA

Uniwersytet Artystyczny im. Magdaleny Abakanowicz w Poznaniu, Wydział Architektury i Wzornictwa

ORCID: 0000-0001-8944-3040

Adres e-mail: elzbieta.raszeja@uap.edu.pl

doi: 10.53098/978-83-89900-71-5_18

Krajobraz wsi – od „wypełniania” przestrzeni do kreowania wizji

Krajobraz, czyli system, forma i treść

Projektowanie przyszłości wsi musi mieć charakter całościowy i obejmować wszystkie aspekty jej funkcjonowania i rozwoju. Niezbędnym elementem kreowania wizji jest myślenie o przestrzennym wymiarze przyszłych zdarzeń, zwłaszcza o ich wpływie na krajobraz. Dla przedstawienia autorskiej wizji wsi konieczne wydaje się wyjaśnienie, czym jest krajobraz i jak należy rozumieć to określenie w kontekście dalszych rozważań. Otóż nie jest to wyłącznie bardziej lub mniej atrakcyjny widok (obraz), lecz niepowtarzalna struktura przestrzenna, w której zostały zakodowane zjawiska naturalne, procesy historyczne oraz symbole i znaczenia kulturowe. W warstwie ekologicznej (ekosystemowej) krajobraz to złożony układ powiązań wielu wzajemnie zależnych elementów, w warstwie kulturowej – zapis historii życia przeszłych pokoleń, sposobów gospodarowania i sprawowania władzy, struktur społecznych, norm prawnych, poziomu wiedzy, poglądów i upodobań estetycznych (przestrzenny palimpsest), a w warstwie percepcyjnej i wizualnej – trójwymiarowa kompozycja o zróżnicowanych formach, tworzywach, teksturach i barwach, zmieniających się wraz z rytmem dni i pór roku¹.

Trzeba również podkreślić, że krajobraz jest nieustannie przekształcany przez procesy o różnej dynamice i skali, sterowane zarówno przez trendy oraz siły zewnętrzne (globalne), jak i przez lokalne doświadczenia, potrzeby i interesy. Efektem tego jest ogromne zróżnicowanie krajobrazu obszarów wiejskich – nie tylko w zakresie tworzących je form naturalnych i kulturowych, ich parametrów oraz układów (geometrii przestrzeni), lecz także ich treści (zawartości). Brytyjska badaczka krajobrazu Carys Swanwick stwierdziła: „Krajobraz jest fizycznym zapisem naszej historii i pracy, naszej inwencji i poczucia wspólnoty, jest też zapisem nieustannej

¹ Zagadnienia związane z ideą krajobrazu, ewolucją jego definicji oraz różnymi współczesnymi ujęciami zostały opisane przez autorkę w jej monografii. Zob. E. Raszeja, *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.

walki pomiędzy prywatnymi ambicjami a społecznymi potrzebami [...]. Krajobrazy nie są statyczne, są one przez kogoś posiadane, są obszarem działań, zmian, kształtowania, pozyskiwania, zawłaszczania, czasami przy respektowaniu praw przyrody, niekiedy z ich ignorowaniem”².

Jesteśmy dzisiaj świadkami postępującej degradacji wiejskiego krajobrazu, zaniku cech różnicujących architekturę poszczególnych regionów, niekontrolowanej zabudowy i chaosu przestrzennego, zwłaszcza w strefach podmiejskich i na terenach o wysokich walorach rekreacyjnych. Ułomność i niska skuteczność obecnego systemu planowania przestrzennego nie tylko nie pozwalają na zahamowanie tych zjawisk, lecz także dodatkowo je pogłębiają³. Alarmujące diagnozy stanu przestrzeni i krajobrazu na obszarach wiejskich pojawiają się w opracowaniach naukowych oraz w mediach. Dyskusja o potrzebie ochrony krajobrazu wyszła poza akademickie gremia i przeniosła się do sfery publicznej.

Wartość krajobrazu, czyli rosnąca świadomość

Od 2000 roku problematyka krajobrazowa zajmuje istotną pozycję w zbiorze zasad wspólnej polityki europejskiej, przekraczając poziom regionalny i krajowy w związku z podpisaniem Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. W dokumencie zwrócono uwagę na to, że krajobraz to podstawowy komponent naszego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, a jego stan decyduje o jakości naszego życia. Jest on więc wspólnym dobrem, wymagającym szczególnej troski. Wszystkie typy krajobrazu – zarówno „wyjątkowe”, jak i „zwyczajne” – zasługują na uwagę i uznanie, przy czym poziom i formy działań należy dostosować do rangi zasobów. Przede wszystkim zmieniło się podejście do samego krajobrazu, który nie jest już postrzegany wyłącznie jako przedmiot ochrony, lecz jako nadrzędna idea integrująca rozwój przestrzenny, a także płaszczyzna spotkań interdyscyplinarnych, ogniskująca różne perspektywy badawcze. W wymiarze praktycznym implikuje to konieczność odejścia od prostego protekcjonizmu, opartego na ujęciu sektorowym, na rzecz systemowego zarządzania krajobrazem, określanego jako polityka krajobrazowa. Oprócz aktywnej ochrony, zarezerwowanej zasadniczo dla elementów oraz obszarów uznanych za szczególnie cenne i wyjątkowe, w dokumencie zaproponowano inne formy działań w krajobrazie, przydatne oraz skuteczne w procesie jego przekształceń powodowanych przez różne potrzeby społeczne i ekonomiczne. Nowa polityka krajobrazowa dotyczy zarówno poziomu europejskiego oraz działań w tej skali, jak i wspólnych europejskich zasad ochrony, planowania i zarządzania krajobrazem w obrębie poszczególnych krajów, z poszanowaniem ich odrębności prawnej czy tradycji kulturowej. Ratyfikacja konwencji, a następnie implementacja jej zapisów stworzyły w Polsce nową sytuację prawną, określoną

² C. Swanwick, *The assessment of countryside and landscape character in England: an overview*, [w:] K. Bishop, A. Phillips (red.), *Countryside planning: New approaches to management and conservation*, Earthscan, London 2003, s. 109–122 (przeł. E.R.).

³ E. Raszeja, *Tożsamość krajobrazowa i przestrzenna polskiej wsi – koncepcja i rzeczywistość*, [w:] *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2022, s. 187–203.

w tzw. ustawie krajobrazowej⁴, obowiązującej od 11 września 2015 roku. Wynika z niej obowiązek wzmocnienia instrumentów ochrony krajobrazu w ramach planowania i zarządzania przestrzenią.

Obok tworzenia norm prawnych i narzędzi wdrażania polityki krajobrazowej za jeden z fundamentów kreowania wizji uważam zmianę świadomości w tym zakresie. Przestrzeń wiejska, zmieniająca swoją funkcję, staje się coraz bardziej „własnością” całego społeczeństwa, które jednocześnie musi zwiększać swoją świadomość w zakresie jej wartości, a także odpowiedzialności za jej stan. Nie można pozostawiać tego wyłącznie procesom gospodarczym, zmiennym strategiom politycznym ani koniunkturze na rynku nieruchomości. Kształtowanie krajobrazu nie może sprowadzać się do jego „wypełniania” różnymi formami użytkowania czy zabudową. Przestrzeni wsi nie można traktować jedynie jako warsztatu produkcyjnego, a jednocześnie nieskończenie pojemnego „kontenera” dla wszelkich inwestycji oraz działań, często będących świadectwem braku zrozumienia, a nawet lekceważenia jej specyfiki.

Wizja, czyli inspiracja, cel i droga

We wstępie do poprzedniej edycji *Wizji rozwoju*, opublikowanej w 2005 roku, a odnoszącej się do roku 2025, redaktor tej publikacji, profesor Jerzy Wilkin, zauważył skłonność autorów wywodzących się ze środowiska naukowego do nadmiernego koncentrowania się na analizach i diagnozach stanu obecnego, co stanowiło niejako trudność, a nawet barierę dla tworzenia swobodnych wizji przyszłości. Wynikami naukowego wnioskowania oraz przewidywania przyszłości były więc raczej prognozy tworzone na podstawie znanych faktów, procesów i zebranych danych. Przyznam, że i na moim myśleniu o przyszłości wsi „cięży” świadomość stanu krajobrazu, jego współczesnych zagrożeń, zjawisk wpływających na jego deformację, a także ułomności (patologii) systemu planowania przestrzennego. Te zagadnienia od wielu lat są bowiem przedmiotami moich naukowych badań, ekspertyz, praktycznych opracowań i teoretycznych dociekań. Świadomość niepokojącego stanu rzeczy w znacznej mierze determinuje moje myślenie o przyszłości. Tym niemniej odważę się na sformułowanie wizji krajobrazu polskiej wsi, jaką chciałabym widzieć za 20 lat. Taka wizja powinna być inspirującą, a jednocześnie wiarygodną i możliwą do realizacji wizualizacją pożądanego stanu, do którego należy dążyć.

Według tak rozumianej wizji krajobraz polskiej wsi w 2044 roku będzie skutecznie chroniony przed destrukcją i kształtowany w sposób zgodny z jego charakterem przez spójną politykę krajobrazową. Obejmie ona różnego rodzaju instrumenty, zarówno „twarde” – prawne, ekonomiczne i finansowe, jak i „miękkie” – związane z projektami społecznymi, kulturowymi i szeroko rozumianą edukacją. Działania, oparte na założeniach Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, będą realizowane na różnych szczeblach, obejmą strategie aktywnej ochrony i zarządzania krajobrazem, projekty oraz koncepcje, konsultacje, doradztwo i nadzór. Problematyka krajobrazowa będzie ściśle zintegrowana z systemem planowania przestrzennego,

⁴ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 roku o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015, poz. 774).

a ochrona charakteru krajobrazu stanie się jednym z priorytetów przy podejmowaniu decyzji o użytkowaniu terenu i lokalizowaniu inwestycji. Pozwoli to na utrwalenie cennych struktur i form krajobrazu oraz wzmocnienie różnorodności, a także zapobiegnie rozpraszaniu zabudowy i niekontrolowanym podziałom przestrzeni.

Poszczególne obszary wiejskie zachowają swoją specyfikę, zdefiniowaną przez historyczne rozplanowanie osiedli, architekturę regionalną oraz formy zieleni. Przestrzeń kulturowa będzie czytelna, rozpoznawalna na zewnątrz; stanie się elementem wzmacniania i odbudowy lokalnej tożsamości. Idea ochrony krajobrazu zyska silne wsparcie społeczne. Samorządy i społeczności lokalne uznają krajobraz za ważny element jakości życia o wymiernym potencjale rozwojowym. Właściwe wykorzystanie zasobów krajobrazu kulturowego dla potrzeb turystyki i rekreacji będzie czynnikiem ożywiającym gospodarkę. Nastąpi rozwój powszechnej edukacji krajobrazowej, wzrośnie poziom świadomości samorządów i urzędników, a także poszerzą się kompetencje zawodowe projektantów i planistów.

Powszechna świadomość skutków nadmiernej intensyfikacji produkcji rolnej i eksploatacji zasobów środowiska, prowadzących do zachwiania równowagi przyrodniczej, spowoduje zmianę myślenia o przestrzeni rolniczej oraz wzmocnienie jej funkcji ekologicznych. Struktura krajobrazu będzie kształtowana w taki sposób, aby wykorzystać i wzmocnić zdolności regenerujące i samooczyszczające środowiska. Postępujące zmiany klimatyczne oraz zubożenie zasobów wody wymuszą odejście od struktur wielkopowierzchniowych i monokulturowych. Dominować będzie krajobraz rolniczy o strukturze mozaikowej, opartej o wzajemne przenikanie się jego podstawowych elementów: pól uprawnych, łąk, lasów, zadrzewień śródpolnych, zbiorników wodnych. Świadome kształtowanie i pielęgnacja krajobrazu wpłyną na zwiększenie bioróżnorodności i regulację klimatu, a jednocześnie podniosą wartość estetyczną i walory rekreacyjne przestrzeni wiejskiej.

Kurczenie się zasobów energetycznych i zwrot ku odnawialnym źródłom energii z pewnością spowodują istotne przemiany krajobrazu. Na obszarach wiejskich nastąpi dalszy rozwój farm wiatrowych oraz fotowoltaicznych – inwestycji znacząco ingerujących w wizerunek krajobrazu. Podczas gdy pierwsze z nich stanowią znaczące dominanty lub zespoły dominant, drugie tworzą duże, jednorodne powierzchnie. Być może pojawią się też całkiem nowe formy, odmienne od tych, które znamy. To z pewnością wielkie wyzwanie dla przyszłych projektantów i planistów, ale ich wiedza, wrażliwość i profesjonalne przygotowanie pozwolą na odpowiednie umiejscowienie i wkomponowanie tych elementów w sposób nienaruszający wrażliwych struktur krajobrazowych.

Wyznacznikiem kształtowania krajobrazu wsi będzie godzenie współczesnych potrzeb użytkowych z substancją historyczną. Zabytkowe obiekty i tradycyjna zabudowa wiejska będą podlegać adaptacji do współczesnych wymagań. Staną się też atrakcyjną ofertą dla użytkowników poszukujących miejsc o wyjątkowym charakterze, odmiennych od globalnej, standardowej oferty. Wzmocni się obserwowany już dzisiaj wzrost znaczenia wspólnot lokalnych, a jednocześnie upowszechni się koncepcja „dobrego życia”, polegająca na samorealizacji w obrębie jego samodzielnie zaprojektowanego modelu, związana z poszukiwaniem miejsca, którego parametrami są bezpieczeństwo, zdrowie i wolność. Przyszłe pokolenia mogą chcieć

„wrócić do ziemi”⁵. Przeciwwagą dla płynnego społeczeństwa sieci, funkcjonującego w systemie globalnym, będą lokalne systemy społeczno-krajobrazowe, oparte na wykorzystaniu własnego potencjału (społecznego, kulturowego, ekonomicznego) oraz trosce o krajobraz jako miejsce życia⁶. Wspólnoty tego typu nie będą powszechnym zjawiskiem, ale z pewnością okażą się cennym „fermentem”, pomagającym w łamaniu schematów. Powszechna będzie natomiast potrzeba zdrowego środowiska i dostępu do terenów rekreacji w krajobrazie wiejskim.

Realność, czyli piękno i użyteczność

Struktura przestrzenna obszarów wiejskich w Polsce jest bardzo zróżnicowana, co stanowi efekt nie tylko zróżnicowanych warunków środowiskowych, lecz także różnych procesów historycznych kształtujących ją przez wieki oraz kierunków i dynamiki współczesnych zmian. Tak więc nie można stworzyć jednej wizji dla wszystkich obszarów wiejskich w Polsce. Można raczej wskazać zasady projektowania zrównoważonych, trwałych i stabilnych struktur krajobrazowych (*sustainable landscape*). Za najwłaściwsze można uznać podejście holistyczne i progresywne, które polega na rozpoznaniu oraz zrównoważonym wykorzystaniu potencjału. Próby konserwacji zachowanych form historycznych, których nie wypełni nowa, żywotna treść, doprowadzą do powstania nieautentycznych rozwiązań. Rekonstruowanie form istniejących w innych, niemożliwych już do odtworzenia uwarunkowaniach nie jest drogą do zrównoważonego zarządzania. Jego istotę stanowi bowiem tworzenie takich struktur, które będą mogły przyjąć nieuniknione przyszłe zmiany z zachowaniem stabilności i integralności krajobrazu.

Tworząc wizję przyszłości, warto też odwoływać się do przeszłości i dokonań wielkich wizjonerów kształtowania krajobrazu. W XIX wieku takim wizjonerem był Dezydery Chłapowski, który stworzył projekt organizacji i funkcjonowania przestrzeni rolniczej oraz dokonał dzieła przebudowy krajobrazu zgodnie z ideą połączenia piękna i użyteczności. Opierając koncepcję użytkowania terenu o cechy i zasoby środowiska, wprowadził w swoim majątku w wielkopolskiej Turwi system zadrzewień śródpolnych. W efekcie powstała przestrzeń rolnicza o wysokich walorach estetycznych i przyrodniczych, a jednocześnie o dużej wartości produkcyjnej. Współczesne badania naukowe potwierdziły słuszność jego koncepcji, wskazując Turwę jako model dobrze funkcjonującego i atrakcyjnego wizualnie krajobrazu rolniczego. Nauka wyposażała tę wizję w bardzo rozbudowany arsenał metod i środków kształtowania zrównoważonego krajobrazu. Jej ważnym wzmocnieniem jest jedna z najnowszych koncepcji naukowych – tzw. usług ekosystemowych. Jej istotę stanowi wyrażenie wartości ekosystemów i krajobrazu w kategoriach ekonomicznych, co daje nadzieję na dialog między różnymi dziedzinami nauki. W odniesieniu do krajobrazu funkcjonuje określenie „usługi krajobrazowe”. Współczesne badania zwracają uwagę na równorzędne znaczenie różnych funkcji ekosystemów i krajobrazów wiejskich, w tym funkcji zaopatrujących (żywność, surowce, woda) i regulacyjnych

⁵ W analizach naukowych i opracowaniach strategicznych używa się określenia *back to the land generation*. Por. G. Fry, *The landscape character of Norway – landscape values today and tomorrow*, [w:] B. Pedrolí (red.), *Landscape – Our home. Lebensraum Landschaft*, Indigo, Zeist 2000, s. 93–99.

⁶ Koncepcja lokalnych systemów społeczno-krajobrazowych została opisana w monografii. Zob. E. Raszeja, *Ochrona krajobrazu...*, wyd. cyt.

(klimat), a także tych związanych z tworzeniem przestrzeni życiowej człowieka. Są to zarówno wartości odnoszące się do jakości życia (mieszkanie i rekreacja), jak i funkcje społeczne (tożsamość, więź z miejscem), psychologiczne (percepcja), estetyczne (sceneria), kulturowe (dziedzictwo, tradycja), informacyjne, naukowe i edukacyjne. Ta dobrze rozwinięta koncepcja, wyposażona w zestaw wskaźników, obala nieuzasadnione, a wciąż pokutujące opinie, że piękna krajobrazu nie da się połączyć z zyskiem ekonomicznym i korzyścią społeczną.

Wieś przyszłości, czyli ważne pytania

Jeśli wieś przyszłości ma być obszarem realizującym złożone usługi ekosystemowe (krajobrazowe) dla całego społeczeństwa, a dla wielu ludzi także miejscem urzeczywistnienia koncepcji „dobrego życia”, to trzeba szukać odpowiedzi na pojawiające się ważne pytania. Czym ma być przyszły wiejski krajobraz – zbiorem pamiątek czy kreacją? Czy za „prawidłowy” mamy uznać ten krajobraz, który istnieje już tylko w naszych wspomnieniach? Czy nieuniknione jest zaakceptowanie przyszłego krajobrazu w formach różnych od tych, które znamy? Kto ma uczestniczyć w jego tworzeniu? Kto decyduje o kierunku przekształceń?

Trwałość historycznych form jest zagrożona. Stawia się nawet niepokojące tezy, że być może w przyszłej przestrzeni wiejskiej nie będzie miejsca dla współcześnie istniejących tradycyjnych krajobrazów, a nieliczne obszary objęte ochroną będą stanowiły swego rodzaju „muzea” krajobrazów rolniczych. Zachowanie tożsamości kulturowej i specyfiki krajobrazu nie może się sprowadzać wyłącznie do ochrony zewnętrznego wizerunku wsi i jej walorów widokowych czy też powierzchniowych zabiegów tzw. estetyzacji. Trzeba raczej tworzyć elastyczne modele rozwojowe i zróżnicowane scenariusze krajobrazowe w oparciu o rozwinięty system identyfikacji, oceny i monitorowania. To powinno stać się sednem i sensem planowania krajobrazu. Być może nastąpi zmiana krajobrazu w kierunku różnym od tego, co jest nam dobrze znane. Zanim staniemy wobec tych zmian, musimy lepiej zrozumieć ukryte relacje między nami a krajobrazem. Pomoże nam to projektować krajobraz zrównoważony i stabilny. Strategie rozwojowe i modele życia coraz szybciej się zmieniają, szczególnie w naszej „płynnej rzeczywistości”, będącej areną ciągłych niespokojnych poszukiwań. Struktury przestrzenne i krajobrazowe – mimo wielu gwałtownych procesów i niekorzystnych zjawisk – wykazują jednak znaczną trwałość, która warunkuje nasze przetrwanie. Współczesna świadomość, wsparta wiedzą, potwierdza konieczność ich zachowania i wzmacniania w przyszłości.